

Можливості й обмеження консенсусних моделей консолідації в інтолерантних суспільствах

О.В.Петрунько

Анотація. У статті розглянуто основні типи моделей групової і суспільної консолідації та показано можливості й обмеження цих моделей у кризових суспільствах і суспільствах з несформованою культурою толерантності. Проаналізовано модель консенсусу як одну з найбільш відомих у фаховій літературі й найбільш упізнаваних населенням на рівні «здорового глузду». Показано, як феномен консенсусу – як показник єдності соціальних груп і суспільства та як стратегія і процес групової й суспільної консолідації – репрезентований у свідомості студентської молоді. Проаналізовано переваги і недоліки консенсусних моделей консолідації та межі їх застосування в недемократичних, інтолерантних суспільствах.

Ключові слова: консолідація, консенсус, консенсусні моделі консолідації, толерантність, культура толерантності, толерантні та інтолерантні суспільства.

Постановка проблеми та її актуальність. Протягом останнього десятиріччя в українському суспільстві відбулися надважливі доленосні зміни, які важко оцінити в двовимірній системі координат і кваліфікувати їх як позитивні чи як негативні. Вони зруйнували чимало шаблонів, традиційно усталених в індивідуальній і суспільній свідомості впродовж десятиліть і буквально «розірвали навпіл» суспільство і громадську думку [2] на всіх рівнях її існування – від глибинних пластів буденної свідомості й рівня «здорового глузду» (мікрорівень) до соціальної взаємодії групового рівня (мезорівень) і аж до найвищих соціетальних пластів і форм її існування (макрорівень). Зросла недовіра і загострилися непорозуміння між регіонами країни, соціальними групами і окремими людьми, увиразнилися ознаки конфронтаційного мислення на всіх рівнях суспільної взаємодії і, попри надзвичайно актуальні нині декларації державної і суспільної єдності, суспільство не стає консолідованішим, а скоріше «консервується» у стані невдоволення життям, песимізму і тривоги. Це, зокрема, підтверджують дані

дослідження «Соціальне самопочуття громадян України. Оцінка ситуації в країні», здійсненого 26 січня – 6 лютого 2015 р. компанією Research & Branding Group [6]. Чи не єдиним, що якимось об'єднує країну, є зовнішній ворог і спільне лихо, яке її спіткало. Проте це не найпродуктивніший об'єднувальний чинник, тому що в його основі лежать стратегія і тактики захисту, а не розвитку. У зв'язку з цим постає необхідність пошуку нових моделей консолідації, суспільної згоди, згуртованості, єдності і, відповідно, нових форм взаємодії в складних умовах, коли традиційно звичні моделі й форми виявляються неефективними.

Отже, **мета статті** – з'ясувати перспективи узгодження і консолідації думок у суспільстві, розділеному на непримиренні табори, які мають щодо наявної ситуації докорінно протилежні думки, ставлення і прогнози, за допомогою консенсусних моделей консолідації.

Дослідження проблеми. Дослідження консолідації як соціально-психологічного феномену дає підстави розглядати цей феномен як особливий вид систематизації, злиття кількох елементів в єдине ціле, що утворюється за принципом неадитивності (тобто не як просте складання окремих елементів до купи, а як їх інтеграцію, взаємодію і взаємне проникнення одне в одне) [10]. Одним з прикладів є уявлення про консолідацію в етнопсихології, де вона постає як інтенсивне зближення різних етносів, унаслідок чого вони зливаються, а відтак втрачають ознаки етнічної самосвідомості й етнічної ідентичності і, натомість, перетворюються на «єдиний народ». У соціальній і політичній психології йдеться насамперед про соціально-політичну консолідацію, тобто об'єднання, інтеграцію, згуртованість групи (від англ. Gruppenkohession), соціальної спільноти, суспільства для реалізації спільних зусиль, спрямованих на вирішення певних – спільних для їх членів – завдань.

Уявлення про консолідацію – як надсумативний тип єдності, якому притаманна різної щільності взаємодія між частинами, наявність інтегративних властивостей у цілого і певний тип співвідношення цілого і частин – дає підстави для виокремлення двох моделей консолідації групових

суб'єктів і, відповідно двох базових моделей консолідації громадської думки – авторитарної і демократичної [10]. Ці моделі мають принципово неоднаковий «запас міцності», який гарантує їх сталість і життєздатність.

Авторитарні (тоталітарні, закриті, одновекторні) моделі ґрунтуються на тотожності думок і якщо не на одностайності їх носіїв, то щонайменше на підпорядкуванні одних (як правило, тих, хто становить меншість) другим (тим, хто становить більшість). При цьому меншість не відчувається сильною і правою, і, згідно з відомою концепцією «спіралі мовчанки», сформульованою німецькою дослідницею Е.Ноель-Нойман, вона мовчки приймає «вирок», ухвалений більшістю. Демократичні (природні, відкриті, полівекторні) моделі орієнтовані на розмаїття думок, діалог з «іншим», визнання неунікних при цьому розбіжностей і суперечностей, пошук спільних «точок дотику» та ухвалення спільних рішень у проблемних ситуаціях, які задовольнили б усіх суб'єктів соціальної взаємодії [7; 10].

Ухвалення спільних (групових) рішень у соціальній психології традиційно розглядається з двох позицій: 1) феноменологічної (осмислення процесу прийняття рішень у соціальних групах крізь такі феномени як групова згуртованість, групові цінності, групова поляризація, групове членство, ідентифікація з групою, групове мислення та інші феномени, які так чи так характеризують належність і тяжіння суб'єкта до групи); 2) прагматичної (розгляд успішності прийняття рішень як організованого процесу обговорення варіантів та вибору найефективнішого варіанту) [1; 4]. З прагматичної позиції означена вище авторитарна модель виглядає простішою в застосуванні й ефективнішою, тому що прагматизм більшості зазвичай має кращі шанси порівняно з прагматизмом меншості, а демократична модель, хоч вона й виглядає привабливішою і щонайменше гуманнішою (адже за цієї моделі прагматизм більшості і меншості мають рівні шанси й можливості), проте через низку об'єктивних і суб'єктивних причин її значно важче реалізувати.

На відміну від «прагматичних моделей», моделі, створені в традиціях феноменологічного підходу, базуються на особливих внутрішньогрупових

зв'язках і міжгрупових феноменах, які гарантують перетворення групи як певної, ззовні заданої структури на складну, але внутрішньо узгоджену психологічну спільність (психологічний організм), базовою ознакою якої є групова згуртованість на основі спільних і значимих для всіх членів групи цінностей, інтересів, мотивації, діяльності чи самого лише факту групового членства, які й визначають психологічну сумісність всередині групи, індекси її толерантності, її цінність для членів групи, психологічну єдність [1; 10].

Моделі консолідації, сформульовані в рамках прагматичного підходу, є суто прикладними і функціональними, а їх кінцевий результат – ефективне ухвалення рішень, що розглядається, як вже зазначалося, як організований процес обговорення варіантів і вибору найефективнішого з них. Багатий досвід розробки таких моделей напрацьовано американськими соціальними психологами, якими розроблено і технологізовано не тільки етапи і процедури поступу до ухвалення спільних (у т.ч. і «потрібних» соціальному замовнику) рішень, а й показники обсягів лідерів думок і лобі, які гарантують перебіг процесу ухвалення рішень в потрібному напрямі і в оптимальному темпі. Так, за даними американських досліджень, якщо кількість членів групи із певними стійкими переконаннями сягає 10%, існує надзвичайно висока ймовірність, що їхні переконання будуть прийняті іншими і число їх прибічників стрімко зростатиме [2; 3].

До прагматичних моделей належать і ті, в основі яких лежить цілком демократична ідея консенсусу, – консенсусні моделі. У широкому розумінні консенсус (від лат. consensus – згода, одностайність, збіг думок; спільно мислити чи відчувати) – це: 1) загальна згода у спірних питаннях, яка характеризується відсутністю серйозних заперечень по суттєвих питаннях у більшості зацікавлених сторін та досягається в результаті процедури, спрямованої на врахування думки всіх сторін та зближення розбіжних поглядів; 2) спосіб ухвалення рішень на основі спільної згоди (чи в процесі її вироблення) при відсутності принципових заперечень у більшості зацікавлених осіб та виключенні думки небагатьох незгодних учасників. Під

консенсусом розуміють також існуючу чи таку, що формується в суспільстві, широку громадянську згоду (згоду більшості) щодо найважливіших аспектів соціального порядку, виражену в діях. Консенсусний підхід прагне (хоч і не завжди гарантує) врахування думок, ідей і потреб усіх зацікавлених сторін. Він може бути застосований в малій групі, місцевій громаді, у професійному колективі й у масштабі країни. Так, широко відомий політичний консенсус, за якого політичні сили й структури шукають згоди між собою заради досягнення консенсусу на рівні суспільства. Процес вироблення консенсусу дещо відрізняється залежно від розміру групи, але його принципи одні й ті ж: кооперація, пошук спільного рішення, довіра тощо [3; 5; 9].

З огляду на сказане, консенсусні моделі репрезентують: 1) процес знаходження, пошуку, вироблення, ухвалення рішення, яке задовольнило б усіх учасників переговорів (консенсус-процес); 2) спільне рішення як таке (консенсус-рішення); 3) метод і засіб забезпечення єдності позицій сторін щодо спірних питань, які гарантують усунення серйозних заперечень і суперечок щодо головних позицій і загальну згоду на шляху до ухвалення спільного рішення, (консенсус-метод).

До «консенсусних» методів належать, зокрема, метод Дельфі (або метод групових експертних оцінок); метод номінальних груп (отримання експертної інформації в процесі проведення структурованих зустрічей; пошук консенсусу як опрацювання наукових дискурсів [9]. Усі вони вирізняються серед інших методів ухвалення рішень тим, що: 1) залучають до вироблення і ухвалення спільного рішення якомога більше зацікавлених учасників; 2) потребують активної участі кожного в пошуках найкращого рішення; 3) дають рівні права кожному учаснику на висловлення власної думки і внесок у процес вироблення спільного рішення (при цьому розмаїття думок і поглядів схвалюється); 4) враховують думку меншості (в разі, якщо остання не мовчить, а виказує незгоду з думкою більшості); 5) приводять до результату, який в принципі задовольняє всіх (і тих, хто отримав «бажане рішення», і тих, хто зрозумів, що це неможливо). Отже, консенсус не

обов'язково має бути одностайним (і це зазначено на законодавчому рівні в п.6 ч.1 ст.1 Закону України «Про стандартизацію» від 5 червня 2014 р.). Так, наприклад, одностайності важко досягнути у великих групах (де практично неможливо врахувати всі альтернативні думки), або ж вона може бути формальною (як результат страху, маніпуляцій та інших форм психологічних тиску, авторитарності фасилітатора та/чи більшості учасників консенсус-групи та природної їх нетерпимості до дебатів тощо). Тобто в дійсності йдеться про так званій «приблизний консенсус». Це досить принципове зауваження, адже перед остаточним ухваленням консенсус-рішення зазвичай постає питання: «Якщо консенсус не одностайний, хто має поступитися?», а після його ухвалення – інше питання: «Що робити тим, хто погодився на таке рішення, однак не поділяє його?».

За «класикою жанру» (тобто правилами консенсусу як технології ухвалення спільного рішення) перше питання вирішується процедурно. Після оголошення заклику до ухвалення консенсус-рішення, у незгодних є три можливості: 1) блокувати це рішення (висловити принципову незгоду) і в цьому разі зобов'язатися в чітко означені терміни розробити краще рішення і винести його на повторне обговорення; 2) висловити критичні зауваження, і, якщо ці зауваження визнаються принциповими, процес обговорення продовжується по новому колу; 3) утриматися (і таке рішення залишається за межами уваги й обговорення). І якщо культура ухвалення рішень методом консенсусу в групі в цілому і в окремих її членів належно сформована, то консенсус-процес і ухвалений консенсус-результат визнаються цілком успішними, довіра до виробленої згоди досить висока і рефлексії з цього приводу якщо й виникають, то не розгортаються до проблемних масштабів на тій простій підставі, що «потяг вже пішов». Якщо ж культура і навички ухвалення рішень методом консенсусу належно не сформовані, а відповідна технологія «не відпрацьована», то через певний час після ухвалення консенсус-рішення (апостеріорі) окремі учасники консенсус-процесу, зокрема з тих, чиї критичні зауваження не було враховано, і тих, хто

утримався від дебатів і вимушено (із страху невідповідності, внаслідок групового тиску, з міркувань «економії ресурсів» тощо) погодився з ухваленим рішенням, почуваються невдоволеними і «вкотре одуреними», тому що «поїзд пішов не туди або без них». І частка таких може бути відносно великою, що за певних умов стає соціально-психологічною проблемою, яка перекреслює всі консенсусні домовленості. Не випадково консенсусні моделі організації і регуляції соціального життя час від часу наражаються на серйозну критику і насамперед через те, що консенсус:

- 1) спрямований не так на співпрацю, як на суперництво;
- 2) консенсус-рішення засновані на дихотомії переможці (ті, хто виграв) та переможені (ті, хто програв);
- 3) більшість часто змушує меншість до підкорення («тиранія більшості» не на користь згуртованості суспільства, знижує його ефективність, сприяє розколу);
- 4) зменшує загальний показник причетності кожного до прийняття спільного рішення (через формалізацію непричетності незгодних);
- 5) дає підстави меншості не почуватися відповідальними за умовно консенсусні чи й ультимативні рішення, ухвалені більшістю, навіть якщо меншість голосувала разом з більшістю;
- 6) ігнорує низьку готовність незгодної меншості виконувати рішення, ухвалені більшістю («редукована причетність»);
- 7) перебільшує значення когнітивної і применшує значення афективної (емоційно-ставленнєвої) та валюативної складових;
- 8) залежить від рівня демократичної культури учасників, сформованих у них спеціальних консенсус-навичок;
- 9) залежить від мотивації і бажання учасників знайти спільне рішення (наприклад, право блокування остаточного рішення може використовуватися для того, щоб унеможливити його прийняття, зашкодити діяльності групи; ухвалення рішення може свідомо відхилятися заради збереження статусу-кво і це є на користь тим, хто відхиляє чи бойкотує зміни); в умовах плюралізму

думок ухвалене консенсусом рішення може задовольняти певну меншу частину групи і не задовольняти більшість або ж група може дійти рішення, якого ніхто не заперечує, але яке є формальним і неефективним);

10) потребує чимало зусиль і часу для підготовки і реалізації тощо [9].

Отже, в умовах традиційно патріархальних суспільств, суспільств з несформованими демократичними і толерантнісними традиціями (або, навпаки, з міцними традиціями «менторської педагогіки») та деяких інших застосування консенсусних методів ухвалення рішень і досягнення згоди на всіх рівнях існування цих суспільств є досить обмеженим. У свідомості мешканців таких суспільств від народження закладаються, а з дорослішанням зміцнюються і набувають статусу регуляторів соціальної взаємодії переважно одновекторні, конфронтаційні моделі світу і мислення та відповідні інтолерантні моделі поведінки, що особливо актуалізуються в часи суспільної кризи, революційних та інших суспільних змін, коли мотивація самозбереження і захисту витісняє мотивацію розвитку [7].

Як показали наші дослідження, здійснені протягом 2013-2014 рр. на вибірках студентів гуманітарних спеціальностей (N=120) із застосуванням психосемантичних і проєктивних методів та колективних фокусованих інтерв'ю, основні елементи імпліцитного знання стосовно консолідації (щоправда, не всі однаково легко) за спеціально створеної рефлексивної комунікації в студентських групах можуть активуватися й експлікуватися респондентами і на основі цих експлікацій можуть бути реконструйовані імпліцитні уявлення і моделі консолідації, приховані в їхній свідомості [8]. І хоч, за даними фокус-груп, майбутні педагоги і психологи назагал правильно розуміють консенсус (майже 87% респондентів означають його як «згоду, домовленість, обговорення проблеми і ухвалення спільного рішення»), консенсусна модель консолідації ніяк не представлена в їхній свідомості.

Найуспішніше активуються й відтворюються існуючі в свідомості студентів демократична й авторитарна, організована ззовні і спонтанна (самоорганізаційна); розвивальна (в ім'я чогось) і захисна (проти чогось);

моделі центрації, згуртування навколо спільних ментальних феноменів (ідей, уявлень, цінностей, цілей, авторитетів, нормативних приписів) і моделі спільної дії (залучення, включення в соціально значиму діяльність) та деякі інші – прийнятні, з погляду здорового глузду, консолідувальні стратегії. Та найкраще актуалізуються й експлікуються так звані конфронтаційні (двополюсні, інтолерантнісні) моделі, протилежний полюс яких – моделі толерантнісні (полівекторні) – залишається практично не актуалізованим. Це має цілком логічне пояснення: конфронтаційні моделі мислення, сприймання і організації світу мають корені в архетипному досвіді спільноти і є природним наслідком соціалізації в суспільствах з нестійкими демократичними і толерантнісними традиціями. І це особливо характерно для часів суспільної кризи, коли зростає напруга між соціальними групами, ущільнюється дискурс ідентичностей, відбувається «негативна» консолідація суспільства, тобто його поляризація за категоріями «свої – чужі».

Висновки:

1. У недемократичних, інтолерантних, кризових, перехідних та інших «проблемних» суспільствах консенсус – як показник єдності суспільства і як технологія досягнення згоди більшості зацікавлених сторін щодо важливих суспільно значущих питань – має не надто широкі межі придатності. І лише за певних умов і обставин (насамперед – у спеціально підготовлених для цього групах та в разі формулювання згоди щодо не надто гострих і «вибухонебезпечних» тем) консенсусні моделі можуть бути ефективними.

2. На всіх рівнях функціонування суспільства консенсусні моделі консолідації виконують надзвичайно складну задачу: вони мають трансформувати природні плюралізм і множинність думок щодо того чи того фрагменту соціальної дійсності на певну «спільну думку», а тому їх реалізація потребує належного рівня загальної культури учасників та сформованих у них умінь і навичок взаємодії на засадах консенсусу. Відтак, у соціальних групах і спільнотах, які не відповідають цим критеріям,

реалізація ідей консенсусу утруднена, що потребує уваги до цього з боку суспільства, науковців і громад, зацікавлених в реалізації таких ідей.

3. За даними емпіричних досліджень, в українському суспільстві з неформованою в ньому культурою діалогування консенсусні моделі ухвалення спільних рішень як інструменту консолідації не актуалізуються навіть при застосуванні спеціальних спробах відтворення потенційних, імпліцитних стратегій консолідації. При тому, що студенти правильно тлумачать поняття «консенсус», моделі консенсусу як способу досягнення згоди не репрезентовані в їхній свідомості.

Список використаної літератури

1. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 363 с.
2. Евромайдан поделил страну почти пополам. 49% поддерживают акции протеста, 45% – нет // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://vesti.ua/strana/29174-polovina-ukraincev-podderzhala-janukovicha>
3. Как меньшинство побеждает большинство: переломный момент в процессе распространения идей // [электронный ресурс] <http://psyfactor.org/news/sciense54.htm>
4. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
5. Современная западная социология: Словарь. М., 1990. – С. 134.
6. Социальное самочувствие граждан Украины. Оценка ситуации в стране // Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001>
7. Петрунько О.В. Успадкований і набутий досвід інтолерантності // Збірник наукових статей Київського міжнародного університету й Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Серія «Психологічні науки: проблеми і здобутки». Випуск 6. – К.: КиМУ, 2014. – С. 145-155.
8. Петрунько О.В. Імпліцитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді // Проблеми політичної психології: зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75-86.
9. Принятие решений через консенсус – Seeds for Change: a non-profit activist co-op. [электронный ресурс] <http://www.seedsforchange.org.uk/>
10. Фролов П.Д. Громадська думка: критерії та моделі консолідації // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – С. 203-210.